

ZE STAROČESKÉHO SLOVNÍKU:
LEXIKOGRAFICKY SPORNÉ VÝRAZY
ŘÍČNÍK, RYČNÍK, RUČNÍK*

PETR NEJEDLÝ (Praha)

K nedožitým devadesátinám Igora Němce
(* 12. 6. 1924 – † 5. 7. 2005)

0

Ve staročeských textech se setkáváme s ojedinělými lexikálními jednotkami zakončenými na *-čník*, jejichž násloví obsahuje *r* nebo *ř* a vysokou samohlásku *-i-* (zapisovanou *i/y*). Při nejednoznačnosti spřežkového pravopisu není snadné určit jejich základní podobu ani jejich význam, tím spíše, že se příliš nemůžeme opírat ani o kontext.

1

Nejstarší z těchto dokladů má paleografickou podobu *ricznic*.¹ Objevuje se v seznamu svědků obdarování nového špitálu Jiljím z Úpy (pozdějšího Trutnova): *Svatobor notarius domini, ... Alber iudex de Upa, Hospil villicus domini Egidii, Hince ricznic de Úpa* CDB 5,1,337, 1260 (opis ze 14. stol.).² Pojmenování s předpokládanou systémovou podo-

* Příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

¹ Slovo nezachycuje žádný ze slovníků historické češtiny; za upozornění na ně děkuji kolegovi Karlu Komárkovi z FF UP Olomouc.

² Zkratky staročeských pramenů a způsob jejich citace uvádíme v zásadě podle *Staročeského slovníku*, viz *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratky*, Praha, Academia 1968, s. 55–118.

bou *řiečník* je nepochybně odvozeno od *řeka*, ale co označuje, není jasné, neboť stč. konatelská a jiná životná desubstantiva se sufixem *-ník* mají celou řadu slovotvorných významů.

Se základovým substantivem s významem široce místním se pojí nejčastěji odvozeniny označující toho, kdo: a) se o něco stará (*stezník*, *stodolník*, *zahradník*); b) někde žije (*horník*, *nebesník*, *přízvedník* ‚kdo žije za zdí, tj. v klauzuru‘); c) někde působí nebo pracuje (*kocovník* ‚kdo má krám v kotcích‘, *kuchenník*, *nádvorník*, *nákeřník*, *návěžník*, *oltářník*, *pokútník* ‚kdo se modlí po koutech [srov. Mt 6,5]‘, *polník*, *rolník*, *strniščník* ‚kdo zpracovává slámu‘, *špitálník*, *šrákník*, ‚prodavač u „šráku“‘, *stánkař*, *želárník*, popř. *lodník*); d) se často někde rád nebo na základě nějakého uspořádání vyskytuje (*krčemník*, *posvěcenník*, *stolník*, *špicník*); e) někam přísluší (*osadník*, *pomezník*, *rotník*); f) má něco v držení (*poplužník*, *štolník*); g) je vlastníkem objektu umístěného někde (*nárožník*).

1.1

Stč. *řiečník* tedy může být ten, kdo žije u řeky (srov. *horník*), kdo dohlíží na řeku (srov. *stezník* ‚kdo pečuje o stezky‘), kdo pracuje na řece (srov. *lodník*). Vzhledem k tomu, že pro 13. století nepředpokládáme soustavnější vodohospodářskou činnost (* ‚kdo pečuje o vodní tok‘ – i *stezník* je doložen jen z Klareta, viz *semitarius quoque stezník* Klar-GlosM 2734), ani výrazný plavební provoz (stč. *lodník* je doložen pouze z cestopisů a z latinsko-českých slovníků), nejpravděpodobnější bude buď význam ‚ten, kdo bydlí u řeky‘, nebo ten, který akcentuje užívání řeky spíše z hlediska zemské správy, tedy ‚ten, kdo dohlíží na dopravu zboží (především dřeva) po řece, popř. na výběr poplatků za ně‘. Druhou možnost, k níž se přikláníme, předpokládá J. V. Šimák.³

1.2

Vyloučen není ani význam ‚ten, kdo bydlí u řeky‘, ovšem spíše jako příjmi *Řiečník*; obdobné užití nacházíme u substantiva *potočník* (*duvor ... na kterémž sedí Potočník* ArchČ 5,52, 1474; *Potočník v Michli dlužen mi* ArchČ 26,137, 1495). Propriálnímu charakteru by nasvědčovalo

³ JOSEF VÍTĚZSLAV ŠIMÁK, *Historický vývoj Čech severovýchodních*, in: *Od kladského pomezí 9, 1931/1932*; citováno podle <http://severovychoch.jaybee.cz/historicky-vyvoj-cech-severovychochnich> (přístup 18. 3. 2014).

i to, že výše uvedená apelativa označující osobu podle místa pobytu *přízdník* a *horník* jsou doložena pouze v překladové literatuře jako *ad hoc* utvořené ekvivalenty: polysémní *horník* je v daném významu doložen pouze ve výkladu hebrejských jmen – VýklHebrL 173a – a *přízdník* se užívá vedle latinsko-českých slovníků už jen v pasionálech (např. *uzřechu jeden slúp ... a při tom slúpě jeden přízdník svatý v tu hodinu viděl, ano ... anděli se vznášějí* PasMuzA 162), v překladu Susova Orloje věčné moudrosti (viz *onoho přízdníka, an ... jde do pekla* OrlojA 22a) a v Mandevillově cestopise (*přízdníci a nábožní lidé* CestMandA 181b).⁴

1.3

Presto se přikláníme k apelativnímu významu ‚kdo dohlíží na plavbu (dříví)‘ už proto, že proti propriálnímu užití hovoří složení patnácti ostatních jmen v listině. Ta jsou tvořena pouze osobním jménem a (téměř vždy) přídomkem (srov. výše *de Úpa*); výjimečně uvedené další údaje označují jednoznačně funkce a úřady: *notarius, iudex, vilicus*.⁵

2

Méně průhledné substantivum *ryčník* je doloženo pouze jednou v překladu básně o vévodovi Arnoštovi: *což Arnošt ryčníkóv jmějieše, / těm se každý divieše, / neb jest jimi zemi obnovil. / A ty ciesařovi ostavil: / piedimužika onoho, / k tomu ušáka jednoho* BawArn 5896. Sřhn. předloha se zde od stč. textu liší a nelze se o ni při pokusu o výklad opřít: *Ernstes fremde wunder / beschawet man vil besunder. / Er gab yr dem keyser tzwey, den orechten und den Picmey* ...⁶

⁴ Jen krátce se objevilo přechýlené femininum *přízdnicě*: vyskytlo se u Dalimila (*u svatého Klimenta ... přízdnicě bieše* DalV 76,5 – nejstarší rukopisy Dalimila – DalC, DalF – tuto pasáž nemají) a ve staročeském pasionále (*jeho paní ... tohoto světa ostavši přiezdnicí se učinila* PasKlemA 133a) a brzy zaniklo (již v DalZ je nahrazeno neutrálním *žena*).

⁵ Za předpokladu chybného čtení editorova by bylo ještě možno emendovat znění na *řezník* (záměna grafémů *e > c* není nemožná), ale o této možnosti už kvůli předpokládanému odlišnému sociálnímu statusu ostatních svědků neuvažujeme.

⁶ *Herzog Ernst D*, (Hrsg.) HANS-FRIEDRICH ROSENFELD, Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1991, vv. 5505–5507. Děkuji anonymnímu recenzentovi za laskavé poskytnutí textu tohoto moderního vydání (původně užito starší vydání: FRIEDRICH HEINRICH VON DER HAGEN – JOHANN GUSTAV BÜSCHING, *Deutsche Gedichte des Mittelalters*, I, Berlin, Realschulbuchhandlung 1808).

2.1

Zdánlivě je uvedená lexikální jednotka motivována stč. substantivem *ryk* ve významu celkem odpovídajícím významu dnešnímu. Souvislost člověka, který dělá hluk, s řečeným „obnovováním“ země, ať už je jím míněno cokoli, však není vůbec zřejmá. Proto také nedokladový *Elektronický slovník staré češtiny* výraz považuje za omyl a bez bližšího vysvětlení jej odkazuje k substantivu *ručník* (*ESSČ*, s. v.).⁷

2.1.1

To se totiž v textu objevuje v obsahově obdobné pasáži: *veliké vojsko s sebu lidí jmějichu / s trubáci a s bubenníky / s herci i s svými ručníky. / Mnoho hlasov všudy jdíeše, / s obú stranú velmi hlučieše, / že všem nohy třepetáchu* (BawArn 5106). Přesto ani toto řešení není bez další argumentace uspokojivé: pro stč. substantivum *ručník* totiž nejnovější slovník staré češtiny uvádí pouze – sémanticky poněkud nesourodé – významy ‚pruh látky používaný při stolování, zvl. na utírání rukou; vůz s plachtou (?); pohár, číše, kalich‘ (*ESSČ*, s. v.). Přitom pro uvedené místo by nejvíce vyhovovalo označení nějakého profesionálního baviče – hudebníka, komedianta... A ani v tomto případě nám nepomůže původní text, neboť je stručnější: *ez quâmen vor den tiuren / vil businen und tambieren; / manic horn sie dâ erklangten, / ê die ors zesamne sprangten*.⁸

2.2

Smysl českého textu však bude jasnější, uvědomíme-li si, že v této památce je slovesa *obnoviti* užito též ve smyslu ‚vylepšit, ozdobit‘, srov. *popřál [Arnošt] jeho [drahokamu] ciesařovi, / jím svú korunu obnowi* BawArn 5942.⁹ Jisté symbolické vylepšení, povznesení země, k němuž slouží pořádání nějaké zábavy (viz 2), je myslitelné. Substantivum *ryčník / ručník* tedy chápeme jako pojmenování osoby z oboru středověkých (potulných) kumštýřů.

⁷ Viz *Elektronický slovník staré češtiny*, Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR 2006, <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

⁸ *Herzog Ernst D*, (Hrsg.) HANS-FRIEDRICH ROSENFELD, vv. 4717–4720.

⁹ Viz *Staročeský slovník (na – při)*, Praha, Academia 1968–2008, s. v. *obnoviti* 5.

2.2.1

Nesnadné však je dobrat se jeho slovtvorné motivace. Při veškeré skepsi k úrovni umělecké produkce těchto osob není přesto pravděpodobné, že by je jejich současníci podle hluku, který tropili, označovali za – dnešní češtinou řečeno – dejme tomu křiklouny, řvouny, kraválisty. Také významová souvislost osoby bavící společnost a ručníku, popř. obecně jakéhokoli pruhu látky (viz výchozí význam podle *ESSČ*), je velmi slabá: představa sémantického spojovacího článku v podobě vlačících obleků či rekvizit podobného vzezření je nepravděpodobná.

2.3

Proto při výkladu významu vyjdeme z jiné pasáže v arnoštovském příběhu, která je však dochována pouze v německé verzi: *harpfen, rotten, videln, liren / wart dâ fürgetragen vil / und manger hande seitenspil / erklenget in süezem dône*¹⁰ (česká verze má odlišné znění: *což od hlasův může býti, / jakž kto může vymysli* BawArn 5419–5420). Střhn. *seit(en)spil* označuje hru na strunný nástroj i nástroj sám (Lexer, s. v.). Komponent *hande* (v střhn. předloze asi synekdochický subjektivní genitiv *manger hande* k *seitenspil*) mohl staročeský překladatel vztáhnout ke způsobu držení nebo rozeznívání nástroje, neboť stejný významový rys se dochoval také v pojmenováních starých hudebních nástrojů v jiných jazycích (srov. *viola da braccio* vs. *da gamba*, *vihuela da mano* vs. *da arco* apod.). Koneckonců také stará čeština krátce – kolem roku 1400 – používala pojmenování *ručnicě* za lat. *cithara* (*Tubal, jenž byl otec zpievajících na varhaniech a na ručniciech* BiblOI Gn 4,21) a *nablum* (*aby zpôsobili z bratří svých zpěváky na varhaniech rozličného stroje, na ručniciech* BiblOI 1 Par 15,16).¹¹

2.3.1

Ručník je tedy odvozenina od *ručnicě* – arci ne zcela ústrojná: náležitá podoba by byla *ručničník*, srov. adj. *ručničný* (*s zvukem ... kobosným i ručničným i rotným* BiblOI 1 Par 15,28 *cymbalis et nablis et citharis concrepantes*). Na který hudební nástroj tito umělci hráli, těžko říci; při

¹⁰ Herzog Ernst D, (Hrsg.) HANS-FRIEDRICH ROSENFELD, vv. 5072–5073.

¹¹ Polysémní substantivum *ručnicě* vedle toho mělo i další významy – ‚pouto na ruce‘, ‚rukáv‘, od 2. poloviny 15. století také ‚(lehčí) střelná zbraň‘.

konstrukční variantnosti dobových nástrojů a jejich typové nevyhraněnosti a při odlišnosti dobového a starověkého, biblického instrumentáře (kontextově zapojená pojmenování hudebních nástrojů se objevují převážně v biblických překladech a textech biblí inspirovaných) není vůbec jisté, zda *ručnicě* označovala vždy nástroj týž. Na iluminacích v olomoucké biblí jsou sice vyobrazeny i nástroje smyčcové¹² – fidula (stč. obvykle *húslí*) nebo rybeba (*rybebka*), ale přece jen se kloníme k názoru, že *ručnicě* je pojmenováním pro některý drnkací nástroj loutnového typu (loutnu, cistru, rotu aj.) označovaný ve staré češtině např. *citara*, *koboz*, *rota* a později *lútna*, u nichž je hráčova ruka (ať už s plektem, nebo bez něho) přímým původcem rozeznění strun. Vyloučit však nemůžeme ani v náručí držené české křídlo (*křídlo*, *lyra*) nebo psalterium – mnohostrunný nástroj představující předchůdce cimbálu (*žaltář*), popř. niněru (označovanou později v 15. stol. jako *kolovratec*). Stranou můžeme ponechat asi pouze tvarově, konstrukčně i technikou hry specifickou harfu.

3

Otázkou zůstává, do jaké míry máme v případě substantiva *ručník* ‚hráč na „ručnici“‘ (místo **ručničník*) opravdu mluvit o neústrojnosti. Přijme-li totiž navrhovanou sémantickou rekonstrukci, zároveň se nám tím objasňuje jedna klaretovská úprava, na niž – byť s nepřesným výkladem – upozornil B. Ryba:¹³ dvojice *ručník manutergium* KlarGlosM 2689, která významově zdvojuje dvojici *manuteriumque ubrusec* KlarGlosA 2013, není původní. Nevznikla totiž jen písářovým užitím běžnějšího *manutergium* ‚ručník‘ místo původního klaretovského exkluzivního *manuator*¹⁴ (které by tak korespondovalo s rýmovým *fistulator*), ale písářovým výrazným nepochopením významu celého verše: ve skutečnosti šlo ve dvojici *fistulator* – *manuator* o pojmenování hudebníků reprezentujících dva základní typy středověké hudby (*piščbu* – hru na dechové nástroje – a *hudenie*, *hudbu* – hru na strunné nástroje); *manuator* byl pak Klaretův neologismus pro hráče na strunnou „ručnici“, nikoli pro pojmenování kusu látky k utírání. (Tento rozdíl nepostihli ani autoři *SSL*,

¹² Např. na začátku 1. (BiblOl 259b), 26. (BiblOl 264a) a 80. (BiblOl 276a) žalmu.

¹³ BOHUMIL RYBA, *K rukopisným lat.-čes. slovníkům ostrřihomským*, in: *Listy filologické* 75, 1951, s. 101.

¹⁴ Toto znění se dochovalo pouze ve SlovVeleš 104a, ale o jeho klaretovském původu jistě není pochyb (viz uvedené porušení rýmu v KlarGlos).

kterí v závislosti na Rybovi substantivum *manuator* z Velešínova slovníku rovněž vykládají jako ‚ručník‘,¹⁵ přičemž u Velešína se nám paradoxně zachovala původní Klaretova dvojice; pravda, nevíme, která z jít tento slovníkář rozuměl.) Opisovač Klaretova slovníku z 2. pol. 15. stol. svým zásahem do latinského ekvivalentu vlastně přizpůsobil slovníkovou dvojici tomu významu substantiva *ručník*, který se v češtině té doby čerstvě prosazoval¹⁶ a který posléze zcela převážil (a udržel se jako jediný podnes).

3.1

Obdobnou sémantickou motivaci jako u pojmenování hráče na hudební nástroj musíme hledat i u pojmenování vozu *ručník*: *kúpe zlata i striebra ... i drahých mastí ... i dobytek i hovada i ovcě i koně i ručníky i slůh i duší lidských* BiblLitTřeb Ap 18,13 (~ Ol) *raedarum*. *ESSČ*, s. v., předpokládá – patrně v domnění, že dominantním sémem dané polysémní lexikální jednotky je ‚pruh látky‘ –, že jde o vůz s plachtou. To je však omyl. Keltolatinšké *raeda* souvisí s germánským *rat* a latinským *rota*. Sémanticky dominantní je v něm rys pojízdnosti, nikoli vybavení vozíku (motivací připomíná české *kolečko*). Pravděpodobnější proto je, že *ručník* označuje (lehký) vozík tažený lidmi (tedy „rukou“), nikoli taženými zvířaty.

4

Můžeme tedy shrnout, že heslo *ručník* v *ESSČ* je vhodné upravit v tom smyslu, že toto polysémní substantivum má čtyři významy: hráč na strunný (drnkací ?) nástroj; ‚ručně tažený vozík; pruh látky na utírání; pohár‘.¹⁷ Jeho centrálním rysem není manipulativní zaměření na ruce jako objekt děje, jak naznačuje struktura hesla v *ESSČ* (výchozím významem je ‚pruh látky na utírání rukou‘), ale instrumentální: obsluha daného předmětu rukama, popř. zacházení s ním pomocí rukou. Této sé-

¹⁵ Viz *Slovník středověké latiny v českých zemích*, Praha, Academia 1977–, s. v. *manuator*.

¹⁶ Jediné starší užití nacházíme v překladu Milionu (CestMil 36b) za lat. *sudarium*, další doklady jsou až z konce 15. století (Apat 19, Žilín 114a, 115a, ArchČ 28,41, 1496).

¹⁷ Ojedinělý význam ‚kalich‘, jehož motivace je zatím nejasná (nádoba s držadly – oušky? ‚příruční“ velikost předmětu?), je doložen jen u Klareta: *calix ručník* (Klar-BohE 901; varianta *kelich* KlarBohO).

mantické struktury by mělo odpovídat řazení jednotlivých slovníkových významů. Značný sémický rozptyl (osoba × věc; vůz × látka × nádoba) působí sice poněkud překvapivě, ba „nevěrohodně“, ale odpovídá danému vývojovému stadiu jazyka, kdy k sevřenosti sémantické struktury polysémní lexikální jednotky dochází teprve postupně¹⁸ a kdy v závislosti na rozvoji myšlení je dominantním významovým komponentem takový sém, který se opírá o elementární konkrétní entity z nejbližšího okolí mluvčího (zde část lidského těla – srov. též pozn. 11).

Summary

FROM THE OLD CZECH DICTIONARY: LEXICOGRAPHICALLY PROBLEMATIC EXPRESSIONS *ŘÍČNÍK, RYČNÍK, RUČNÍK*

There are several obscure Old Czech words beginning with *ri-/ři-/ry-* and ending with *-čník*, and it is not easy to identify both their original form and their meaning. Three of them are analysed in this paper: the noun written in the 13th century as *riczník* can be understood as *řečník* ‘supervisor of river wood-shipping’; the noun *ryčník* used in the knightly tale *Duke Ernest* should be removed from dictionaries and understood as *ručník* ‘player of the string instrument held in the hand’ (cf. Old German *manger hande seitenspil* and Old Czech *ručnicě* ‘nablum, cithara etc.’), a word which appears also in the Klaret’s dictionary (so far interpreted as a ‘towel’ there). The word *ručník* is polysemic, it means – beside other things – also a carriage drawn by people, not by animals (it is a translation of the Latin biblical *raeda*).

Keywords: Old Czech; lexicology; lexicography; semantics; lexical reconstruction

PETR NEJEDLÝ, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Oddělení vývoje jazyka, Valentinská 1, 116 46 Praha 1, nejedly@ujc.cas.cz.

¹⁸ Viz IGOR NĚMEC, *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, Praha, Academia 1980, s. 78.